

Program Ministerstva kultury na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity na léta 2016 až 2022 ("NAKI II")

Projekt DG18P02OVV008 Dědictví zaniklých krajín: identifikace, rekonstrukce a zpřístupnění

Specializovaná mapa s odborným obsahem (N_{map}):

MOSTECKO – postmontánní krajina povrchové těžby hnědého uhlí

Předkladatel výsledku: Univerzita Karlova – Přírodovědecká fakulta, Ovocný trh, 560/5, 116 36 Praha 1

Hlavní řešitel projektu: doc. RNDr. Pavel Chromý, Ph.D.

Autoři mapy: Lucie Kupková, Zdeněk Lipský, Markéta Potůčková, Eva Štefanová, Miroslav Čábelka, Dušan Romportl, Tomáš Chuman, Tomáš Janík, Jaroslav Vojta

Praha, srpen 2020

I. Popis dosažených původních výsledků

Původní výsledky analýzy změn zájmového území postmontánní krajiny povrchové těžby hnědého uhlí – Mostecko (zahrnuje Holešice, Třebušice, Souš) jsou strukturovány podle dílčích mapových prvků, které obsahuje vytvořená mapová kompozice specializované mapy s odborným obsahem. Jednotlivé prvky se vzájemně doplňují a v souhrnu poskytují komplexní syntetický pohled na vývoj krajiny. Indikátory stavu/změn krajiny jsou zejména **(1) stav a proměny využití krajiny** a **(2) změny struktury krajiny** (viz metodika níže). Tyto indikátory se promítají v dílčích mapách, pro něž jsou níže uvedeny původní výsledky, které přináší.

I.1 Výsledky hodnocení využití krajiny v době stabilního katastru a v současnosti (mapový prvek 03)

Hlavní prvek mapové kompozice ukazuje prostřednictvím porovnání dvou map stav krajiny v době stabilního katastru (rok 1842) a v současnosti (rok 2019). Krajina modelového území Mostecka, konkrétně katastrů Holešice, Třebušice a Souš byla v roce 1842 využívána zcela dominantně pro zemědělství – zemědělská půda (orná půda, trvalé travní porosty a trvalé kultury) se rozkládala na celých 90,7 % území. Velmi malý podíl měly lesní plochy, vodní, ostatní a zastavěné plochy. Tato krajina byla v důsledku lidské důlní činnosti zcela přeměněna, původní krajina zanikla. Nová krajina nese zřetelné stopy důlních aktivit a také odráží výsledek rozsáhlých rekultivací těžbou poškozené krajiny. Na téměř polovině území se stále nacházejí ostatní plochy, které jsou většinou spojeny přímo s těžbou a jejími doprovodnými aktivitami. Vysoký podíl lesních ploch (téměř 35 %) i rozsáhlé vodní plochy a plochy zatravněné vznikly na místě bývalé těžby. Krajina tak získala po těžební funkci v některých částech opět zcela nové využití, které do značné míry nabízí i novou, mimoprodukční funkci – rekreaci.

I.2 Výsledky hodnocení změn krajiny s využitím modelů krajiny (mapový prvek 04)

Výše popsané změny ve využívání krajiny doplňují 3D modely krajiny zájmového území. Porovnáním 3D modelů z 50. a 90. let 20. a z druhé dekády 21. století lze dokumentovat postup těžební činnosti a zároveň průběh rekultivačních prací. Větší část obce Souš byla zbourána v 60. letech 20. století a v roce 1971 bylo zbývající území připojeno k Mostu. Obec Holešice byla z důvodu postupu těžby uhlí beze zbytku zlikvidována v letech 1978-1979. Třebušice byly zbořeny kvůli těžbě uhlí a při výstavbě ethylenovodu pro Chemické závody Litvínov v letech 1978-1980. Současná krajina je kompletně nově vytvořená. Uplatňuje se lesnická rekultivace (např. rozsáhlá Kopistská výsypka severně od Souše Třebušic), vznik antropogenních jezer v místech bývalých povrchových lomů (jezero Matylda) či specifických rekreačních ploch, jako jsou třeba mostecký autodrom, cyklostezky a dráhy pro in-line bruslení. Nedílnou součástí zdejší nové krajiny jsou také výrazné a husté silniční a železniční dopravní koridory, které krajinu silně fragmentují, dále rozsáhlé průmyslové objekty, obří velkorypadla a pásové dopravníky, opuštěné těžební a průmyslové areály a objekty.

I.3 Výsledky hodnocení změn ve využití krajiny – tzv. Land cover flows (mapový prvek 05)

Zatímco mapový prvek 03 zachycuje stav krajiny v době stabilního katastru a v současnosti, prvek 05 přímo ukazuje konkrétní změny, k nimž v tomto období došlo. Vymezená krajina Mostecka prošla zásadní proměnou – změna krajinného pokryvu nastala na více než 90 % území. Klíčová byla povrchová těžba uhlí. Ta vedla k proměně ze zemědělské krajiny na krajinu těžební, patrnou v proměnách orné půdy (6,7 km²) a trvalého travního porostu (0,6 km²) na ostatní plochy. To je stále patrné zejména na jihozápadě území v místech dolu Vršany. Dále jsou viditelné rekultivované plochy

na místech někdejší těžby. Na těchto plochách vznikaly nové lesní a vodní plochy (jezero Matylda) nebo i mostecký Autodrom. Ve výsledcích nebylo v těchto případech možné zachytit těžbu, neboť podkladová data zachycují stav před a po těžbě. Proto se jedná např. o změny z původně zemědělského využití krajiny (orná půda, trvalý travní porost na lesní plochy). Rekultivace jsou patrné v severovýchodní části území.

Těžba uhlí zcela zásadně proměnila krajinu Mostecka, a kromě samotné těžby s sebou přinesla i následný zvrát ve využití krajiny v podobě rekultivací. Původně zemědělská krajiny se tedy proměnila v těžební a následně se již některé části rekultivovaly a proměnily se v les, vodní plochu, trvalý travní porost anebo jiné, např. rekreační plochy.

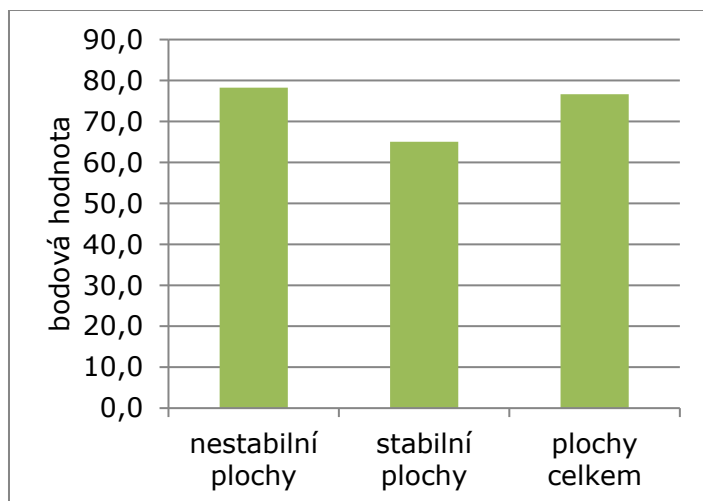
LCF	rozloha (km ²)	rozloha (% území)	rozloha (% LCF)
orná půda -> ostatní plochy	6,68	38,64	42,73
orná půda -> lesní plochy	3,69	21,36	23,62
trvalý travní porost -> lesní plochy	1,38	7,96	8,81
orná půda -> trvalý travní porost	1,35	7,81	8,64
orná půda -> vodní plochy	0,59	3,41	3,77
trvalý travní porost -> ostatní plochy	0,57	3,31	3,66
vodní plochy -> lesní plochy	0,34	1,98	2,19
trvalý travní porost -> orná půda	0,27	1,59	1,75

Tab. 1: Land cover flows mezi podklady Stablního katastru a současností.

I.4 Výsledky hodnocení stabilních prvků krajiny – tzv. dynamiky krajinných struktur (mapový prvek 06)

Třetí mapový prvek, který hodnotí vývoj využití krajiny, se zaměřuje na plochy, které vykazují shodné využití v současnosti, jako v polovině 19. století. Rozsah stabilních ploch dosahuje pouhých 10 % a na zbývajících 90 % se krajinný pokryv oproti stavu zachyceném na mapách Stablního katastru proměnil. Naprostou většinu z těchto stabilních ploch představují trvalé travní porosty (47 % z rozlohy stabilních ploch) a les (26 % z rozlohy stabilních ploch). Zbývajících stabilních ploch připadaly na ostatní kategorie krajinného pokryvu. Na tomto území je však patrné jisté úskalí vyplývající z analýzy dvou časových období, kdy se hodnotí změny stávajícího stavu oproti výchozímu bez možnosti vyhodnocení kvalitativních změn. Z analýzy stabilních ploch vyplývá, že na 10 % území změna nenastala, ale je zde patrné, že změna způsobená těžbou uhlí postihla i tato území, ale pak se krajinný pokryv vrátil do výchozí kategorie. Dobře je to patrné i na místech bývalých rybníků u zaniklé obce Souš, na jejichž místě je dnes Kopistská výsypka s drobnými vodními plochami. Porovnáním výchozího a stávajícího stavu vypadají části vodních ploch jako stabilní prvky, ale ve skutečnosti ty stávající jsou výsledkem kompletního přemodelování krajiny. U tohoto modelového území vlastně o stabilních prvcích, které by se v čase neproměnily, nemůžeme hovořit.

Stejně tak nemá význam hodnotit stabilní plochy ve vztahu k půdní produktivitě. 25 % modelového území tvoří kategorie využití ploch, pro které je k dispozici bodová hodnota půdní produktivity. Rozlohou vážená průměrná bodová hodnota dosahuje v modelovém území 77 bodů, což ukazuje, že půdy v modelovém území jsou nadprůměrně produktivní.

Obr. 1: Rozlohou vážená průměrná bodová hodnota produktivity půd stabilních a nestabilních ploch, pro něž byla známa bodová hodnota (25 % rozlohy území).

I.5 Výsledky hodnocení změn struktury krajiny (mapový prvek 07)

Výsledky hodnocení změn struktury krajiny jsou prezentovány pomocí parametru změna počtu plošek. Vedle kvalitativních parametrů změn (např. využití krajiny) je pro fungování krajiny zásadní právě prostorové uspořádání jejích plošek, především charakteristiky počtu, velikosti, tvaru a vzájemné polohy.

Modelové území Mostecko ukazuje extrémní případ totální přeměny krajinné makrostruktury i mikrostruktury. Původní mozaika zemědělských ploch, rozptýlené zeleně a zástavby byla zcela přemazána činností povrchové těžby a následných rekultivací. Uvedené činnosti se většinou obecně odehrávají ve velkém prostorovém měřítku, proto i recentní tvorba nové krajiny generuje velkoplošné prvky. Logicky proto za sledované období drasticky poklesl počet krajinných plošek, celkově se tedy krajinná struktura zásadně zjednodušila. Výjimku představují jen lokality výstavby nových komunikací, resp. zastavěných ploch.

II. Popis metod a seznam literatury

Stejně jako výsledky výzkumu, jsou i metody analýzy změn krajiny v zájmovém území strukturovány podle dílčích prvků, které zahrnuje mapová kompozice.

II.1 Využití krajiny v době stabilního katastru a v současnosti (mapový prvek 03)

Cíle

Cílem bylo zjistit, jaké bylo využití krajiny přibližně v polovině 19. století na základě map stabilního katastru a jaké je současné využití krajiny a vyhodnotit změny.

Data a metody

Pro první časový horizont byly použity barevné rastrové kopie tzv. císařských povinných otisků map stabilního katastru. Jedná se o mapy z let 1826-1843. Na rozdíl od tzv. originálních map stabilního katastru zachycují původní stav krajiny bez dodatečného zákresu pozdějších změn

(viz <http://geoportal.cuzk.cz>). Rastrové mapy byly georeferencovány a mozaikovány v programu ArcView.

Jako podklad pro mapy současného stavu krajiny byly staženy katastrální mapy z Registru územní identifikace adres a nemovitostí (RÚIAN) - [https://www.cuzk.cz/Uvod/Produkty-a-sluzby/RUIAN/RUIAN-\(1\).aspx\(1\).aspx](https://www.cuzk.cz/Uvod/Produkty-a-sluzby/RUIAN/RUIAN-(1).aspx(1).aspx). Protože obsahovaly velké množství chyb v kategoriích využití krajiny, byla data opravena s využitím aktuálního ortofota ČÚZK. To bylo přes službu WMS připojeno do ArcGIS. Pro mapové výstupy a hodnocení změn byla použita zjednodušená legenda (současný katastr eviduje pouze základní kategorie využití půdy).

II.2 Zpracování modelů krajiny (mapový prvek 04)

Cíle

Cílem tvorby modelů krajiny na základě zpracování archivních a soudobých leteckých snímků bylo prezentovat/názorně vizualizovat a zhodnotit stav krajiny zájmového území, případně jeho dílčího detailu, v několika časových horizontech.

Data a metody

Jednotlivé snímky byly umístěny do souřadnicového systému S-JTSK s využitím zpětného protínání (rovníc koliearity) a vřícovacích bodů, jejichž souřadnice byly odečteny ze soudobého ortofota a výškového modelu dostupných z webové mapové služby Českého úřadu zeměměřického a katastrálního. Pro účely zobrazení výškové členitosti území byl pak použit výškový vrstevnicový model ZABAGED.

a) Archivní letecké snímky

Letecké měřické snímky byly získány z archivu VGHMÚř v Dobrušce. Černobílé snímky velikosti 23 cm x 23 cm byly naskenovány s rozlišením 15 μ m. S výjimkou konstanty kamery uvedené na rámu snímku nebyly známy prvky vnitřní orientace (tj. poloha hlavního snímkového bodu a zkreslení objektivu) a pro další zpracování byly zanedbány. Vzhledem k interpretačnímu účelu užití byla vzniklá geometrická zkreslení akceptovatelná. Pro získání prvků vnější orientace byly v každém snímku nalezeny alespoň 4 body identifikovatelné jak v archivním snímku, tak v soudobém ortofotu. Pomocí rovnic koliearity byly dopočteny souřadnice středu promítání a sklony snímků. Snímky byly dále ortorektifikovány nad výškovým vrstevnicovým modelem ZABAGED. Ten byl následně využit i pro 3D vizualizaci krajiny z roku 1990. Pro zpracování byl použit software PCI Geomatica, ArcMap a ArcScene.

b) Ortofoto z 50. let

Ortofoto z 50. let byla poskytnuta Českou informační agenturou životního prostředí Cenia. Pro 3D vizualizaci byla promítnuta na výškový vrstevnicový model ZABAGED. Pro zpracování byl použit software ArcMap a ArcScene.

c) Současné ortofoto

Současné ortofoto dostupné pomocí webové mapové služby ČÚZK je zobrazeno nad výškovým vrstevnicovým modelem ZABAGED. Pro zpracování byl využit software firmy ESRI.

II.3 Hodnocení změn ve využití krajiny – tzv. Land cover flows (mapový prvek 05)

Nahlížení na změny využití krajiny pomocí konceptu *Land cover flows* umožňuje nejen získat informaci o změnách kategorií využití krajiny, ale poskytuje i informaci o procesu, který proběhl (Feranec et al. 2010). Díky tomu lze proces identifikovat a interpretovat a také plochu, na které probíhá, kvantifikovat a lokalizovat (EEA 2007).

Cíle

Použitím LCF lze názorně vizualizovat a dále také interpretovat krajinné procesy probíhající v daném území mezi dvěma či více časovými horizonty. Cílem analýz LCF je tak interpretovat vývoj využití krajiny ve sledovaném období. Dále byla provedena interpretace změny vegetace ve vybraných biotopech.

Data a metody

Land cover flows byly hodnoceny (stejně jako v případě mapového prvku 03) na základě dat vytvořených vektorizací barevných rastrových kopií císařských povinných otisků map Stablního katastru popisující stav krajiny v polovině 19. století a aktuální stav využití území byl vytvořen s využitím katastrálních map a aktuálního ortofota ČÚZK. Tyto dva datové sady popisující využití krajiny v polovině 19. století a v současnosti (2018) vstupovaly do analýzy land cover flows.

V prostředí software ArcGIS 10.6 (ESRI) došlo k překryvu datové vrstvy znázorňující využití krajiny vektorizované z map Stablního katastru a ze současnosti. Pomocí funkce *Union* byly obě vrstvy protnuté za vzniku nové datové vrstvy, která pro každou plochu (polygon) nese pomocí kódu informaci o využití krajiny z obou použitých zdrojových datových setů (Stablní katastr, současnost). Díky tomu lze zjistit, kde k jakým procesům došlo (kde se jaká třída proměnila v kterou) a také jak jsou plošně rozsáhlé. Kvůli velkému množství možných kombinací byly v mapě zobrazeny pouze LCF s rozlohou větší než 0,2 km².

Zhodnocení změn flóry a vegetace ve vybraných biotopech probíhalo pomocí rešerše literatury, s využitím údajů z databáze Pladias ze čtvrtce 6057 (Wild et al., 2019) a mapy aktuální vegetace NATURA 2000 (<http://www.nature.cz/natura2000-design3>).

II.4 Hodnocení stabilních prvků krajiny – tzv. dynamiky krajinných struktur (mapový prvek 06)

Cíle

Cílem vyhodnocení stabilních prvků krajiny je identifikovat a vizualizovat plochy, na kterých se nezměnilo využití krajiny (např. Eremiášová & Skokanová 2009). K tomu je využito prostorové porovnání map využití krajiny ze dvou či více časových období.

Data a metody

K vyhodnocení dynamiky krajiny se nejčastěji využívají archivní mapové podklady zachycující stav krajiny v minulosti a archivní letecké či družicové snímky, které jsou porovnány s aktuálním stavem (např. Skaloš et al. 2015; Lipský et al. 2013, Skokanová et al. 2012, Eremiášová & Skokanová 2009). Alternativně lze použít statistická data, například databázi LUCC Czechia (<http://lucc.ic.cz/>)(např. Bičík et al. 2015). Mapové podklady na rozdíl od statistických dat umožňují, s využitím GIS, prostorové analýzy a vymezení stabilních krajinných prvků, nebo analýzu změn struktury krajiny.

I v tomto případě byla pro stav krajiny v polovině 19. století využita data vytvořená vektorizací barevných rastrových kopií tzv. císařských povinných otisků map Stablního katastru. Aktuální stav využití území byl zpracován s využitím katastrálních map a aktuálního ortofota ČÚZK. Na základě prostorového překryvu obou mapových vrstev byly identifikovány plochy, které vykazují shodné využití v současnosti, jako v polovině 19. století. K vyhodnocení vztahu těchto změn ke kvalitě zemědělského půdního fondu byla využita data Bonitovaných půdně-ekologických jednotek (BPEJ), která prostřednictvím bodového indexu na škále 0-100 řadí půdní jednotky na základě jejich chemických a fyzikálních parametrů od nejméně kvalitních / produktivních po půdy nejkvalitnější / nejproduktivnější. Blíže o bodovém indexu viz. Němeček a kol. (1985).

II.5 Hodnocení změn struktury krajiny (mapový prvek 07)

Hodnocení změn struktury krajiny patří k základním přístupům komplexního vyhodnocení dynamiky krajiny. Vedle kvalitativních parametrů změn (např. využití krajiny) je pro fungování krajiny zásadní právě prostorové uspořádání jejích plošek, především charakteristiky počtu, velikosti, tvaru a vzájemné polohy. Tyto parametry nejlépe vystihujeme pomocí tzv. krajinných metrik, které lze rozdělit na ukazatele krajinné kompozice a konfigurace (Leitão et al. 2012, Uumeaa et al. 2009). Pro potřeby vyhodnocení změn struktury krajiny v zájmových územích v rámci řešeného projektu byly využity základní metriky, mapově pak je prezentován ukazatel změna počtu plošek.

Cíle

Vyhodnocením změn počtu plošek mezi sledovanými časovými horizonty lze názorně prezentovat zásadní proměnu krajiny – její prostorové heterogenity, mozaikovitosti a míry fragmentace. Cílem analýzy je proto kvantifikovat a interpretovat míru zjednodušení nebo naopak nárůst heterogenity struktury krajiny v zájmových územích a popsat tak společné znaky, resp. rozdílné trendy.

Data a metody

Struktura krajiny byla vyhodnocena na základě porovnání stavu uspořádání krajinných plošek ve dvou časových horizontech. Vektorové databáze využití krajiny byly odvozeny opět jednak z císařských povinných otisků map Stablního katastru popisující stav krajiny v polovině 19. století; aktuální stav využití území byl pak zpracován s využitím katastrálních map a aktuálního ortofota ČÚZK.

Vlastní analýza struktury krajiny proběhla s využitím nástroje Patch Analyst for ArcGIS (Rempel et al. 2012), který umožňuje hromadný výpočet celé řady krajinných metrik nad vektorovými daty. V rámci pravidelné sítě 100x100 m byly stanoveny základní ukazatele struktury krajiny pro oba časové horizonty, následně pak byly hodnoty vzájemně odečteny. Z vypočítaných metrik je mapově

prezentován ukazatel změna počtu plošek, vzhledem k jeho vysoké vypovídací schopnosti a snadné interpretaci.

II.6 Seznam použité literatury:

Bičík, I. a kol. (2015): Land Use Changes in the Czech Republic 1845–2010. Socio-Economic Driving Forces. Springer Geography, Švýcarsko.

Eremiášová, R., Skokanová, H. (2009): Land use changes (recorded in old maps) and delimitation of the most stable areas from the perspective of land use in the Kašperské Hory region. *Journal of Landscape Ecology* 2: 21-35.

European environmental agency (EEA) (2007): https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/land-cover-flows-based-on-corine-land-cover-changes-database-1990-2000-1/dataservice-sharedfiles-downloads-rad4e5ec-english_v2-download-landcoverflows_060701.pdf/landcoverflows_060701.pdf. Staženo 12. 6. 2019.

Feranec, J., Jaffrain, G., Soukup, T., & Hazeu, G. (2010): Determining changes and flows in European landscapes 1990–2000 using CORINE land cover data. *Applied Geography*, 30(Issue 1), 19–35. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2009.07.003>.

Leitão, A.B., Miller, J., Ahern, J., McGarigal, K. (2012): *Measuring Landscapes: A Planner's Handbook*, Volume 1, Washington, DC: Island Press.

Lipský, Z. (2000): Historický vývoj kutnohorské krajiny. In: Štroblová, H., Altová, B. (eds.): *Kutná Hora*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, ISBN 80-7106-186-7, s. 15-27.

Lipský, Z., Weber, M., Štroblová, L., Skaloš, J., Šantrůčková, M., Kučera, Z., Dostálek, J., Trantinová, M. (2013): *Současnost a vize krajiny Novodvorská a Žehušicka ve středních Čechách*, Karolinum, Praha.

Němeček, J., Mašát, K., Džatko, M. (1985): *Systém bodového hodnocení produkčního potenciálu BPEJ*. Výzkumný ústav meliorací a ochrany půdy, Praha.

Rempel, R.S., D. Kaukinen., and A.P. Carr (2012): *Patch Analyst and Patch Grid*. Ontario Ministry of Natural Resources. Centre for Northern Forest Ecosystem Research, Thunder Bay, Ontario.

Skaloš, J., Novotný, M., Woitsch, J., Vardarman, J., Berchová, K., Svoboda, M., Křováková, K., Romportl, D., Keken, Z. (2015): What are the transitions of woodlands at the landscape level? Change trajectories of forest, non-forest and reclamation woody vegetation elements in a mining landscape in North-western Czech Republic. *Applied Geography*, 58, p. 206-216.

Skokanová, H., Havlíček, M., Borovec, R., Demek, J., Eremiášová, R., Chrudina, Z., Mackovčín, P., Rysková, R., Slavík, P., Stránská, T., Svoboda, J. (2012): Development of land use and main land use change processes in the period 1836–2006: case study in the Czech Republic. *Journal of Maps*: 88-96.

Šafář, V., Tlapáková, L. (2016): Alternative Methods of the Processing of Archival Aerial Photos. *Geodetický a kartografický obzor / Geodetic and Cartographic Review*, 2016, 62 (12), 253-257.

Uuemaa, E., Antrop, M., Roosaare, J., Marja, R., & Mander, Ü. (2009). Landscape metrics and indices: an overview of their use in landscape research. *Living Reviews in Landscape Research*, 3, 1-28.

Wild J., Kaplan Z., Danihelka J., Petřík P., Chytrý M., Novotný P., Rohn M., Šulc V., Brůna J., Chobot K., Ekrť L., Holubová D., Knollová I., Kocián P., Štech M., Štěpánek J., & Zouhar V. (2019): Plant distribution data for the Czech Republic integrated in the Pladias database. – *Preslia* 91: 1–24.

III. Odkaz na výzkumnou aktivitu, na jejímž základě výsledek vznikl

Výstup byl zpracován v rámci řešení Programu Ministerstva kultury na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity na léta 2016 až 2022 ("NAKI II"), konkrétně v rámci projektu DG18P02OVV008 Dědictví zaniklých krajín: identifikace, rekonstrukce a zpřístupnění.